MAHALLA BOSHQARUV TIZIMINING TARIXIY SHAKLLANISHI VA UNING HUQUQIY-TASHKILIY ASOSLARINING YARATILISHI

Sanginova Iroda Nematullayevna
Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti tayanch doktoranti.
Denov, O'zbekiston.
i.sanginova@dtpi.uz

Anotatsiya.Mahalla O'rta Osiyoda qadimdan hududiy-ma'muriy birlik hisoblanadi. Bu yerda har bir yashovchi taqdiri, orzu-umidi, hayotga va odamlarga munosabati qat'iy bir biriga bog'liq bo'lgan. Bir-biri bilan hisoblashib yashagan. Shu bilan birga mahallachilik uzoq an'analarga va xalqimiz tarixiga, uning boy ma'naviy-axloqiy udumlariga bog'liq bo'lgan ulkan hayot maktabi. Ma'lumki, jamiyatni demokratlashtirishning yana bir muhim sharti mahalla tizimini huquqiy asoslar bilan shakllantirishdir. Maqolada mahalla boshqaruv tizimining tarixiy shakllanishi va uning qanday qilib huquqiy-tashkiliy asoslarining yaratilganligi va bu soxada yana qanday ishlarning amalaga oshirilishi kerakligi to'g'risida so'z boradi.

Annotation: Mahalla has long been considered a territorial-administrative unit in Central Asia. The fate, dreams and hopes of every resident here are under strict control. They lived with each other. At the same time, neighborhood is a huge school of life, which depends on long traditions and the history of our nation, its rich spiritual and moral achievements. It is known that another important condition for the democratization of the society is the formation of the neighborhood system with legal foundations The article describes the historical formation of the neighborhood management system, how its legal and organizational foundations were created, and what other work should be done in this area. it's about.

Kalit so'zlar. Tarix, oila jamiyat, davlat, hududiy birlik, xalq, urf odat, taraqqiyot.

Key words. History, family, society, state, territorial unit, nation, tradition, development.

Kirish (Introduction).

Mahalla tarixi qadim zamonlarga borib taqaladi.Mahalla boshqaruv tizimining tarixiy shakllanishi haqida so'z borganda avvalambor Surxondaryoda joylashgan Sopollitepa qadimiy yodgorligidagi oilalarning bir maqsad sari uyushib yashab,bugungi zamonaviy so'z bilan aytganda kichik kichik mahallani tashkil etishlari haqida aytib o'tmaslikning sira ham iloji yo'q. Tarixiy manbalarda qayd etilishicha, jez davrining yodgorligi bo'lgan Sopollitepapya 8 ta oila yashagan. O'sha davrdagi jamoa birlashmalari, ya'ni **mahalla** deganda, bir necha oilani birlashtirgan, muayyan hududni makon tutgan, diniy, madaniy qadriyatlar bilan ajralib turadigan ijtimoiy tuzilma tushunilgan. Albatta ularning faoliyatida urug'chilik munosabatlari ustunlik qilib turgan.Bu davrda jamoalarning manfaatlari birinchi o'ringa qo'yilib, bevosita ularning manfaatlari oqsoqollar Boshqarmai tomonidan himoya qilingan va ular mahalliy ahamiyatga molik masalalarni hal etishda mustaqil bo'lgan. Bu esa o'z navbatida, butun tarix davomida mahalla insonlar bilan birga, ularning yaxshi va yomon kunlarida hamnafas bo'lib, muhtojlar, zaiflarga yordam qo'lini cho'zib kelish vakolatlariga ega bo'lganligidan dalolat beradi.

Ularni faqat urug' jamoasigina emas, balki ishlab chiqarish manfaatlari ham birlashtirib turgan. Keyinchalik ularning safiga patriarxal tizim asosida 100 dan ortiq oilalar kelib qo'shilgan. Katta oilalar jamoasini ular orasidan saylangan oqsoqol boshqargan. Oqsoqollar o'z navbatida oliy oqsoqollar kengashiga birlashgan. Oqsoqollar, odatda, jamoa — qishloq

hayoti bilan bog‘liq barcha masalalarni oliy kengash orqali hal qilishgan. Miloddan avvalgi 3-asrdan milodiy 5-asrning boshlarigacha Farg‘ona (Parkana) davlatida ham oqsoqollar kengashi muhim vazifalarni hal etgan. Kengash, asosan, sulh tuzish, vazirlar tarkibi va soliqlarni tayinlash, urush e’lon qilish, jamoa ishlariga safarbar etish kabi masalalar bilan shug‘ullangan.Mahalla mintaqalarda mahallot (joy), guzar, jamoa, elat, elod nomlarda atalib kelingan. Adabiyotlarda Mahallarning tashkil topishi ularlarning ko‘p ming yillik tarixga ega ekanligi haqida ma’lumotlar uchraydi. Buxoroda bundan 1100-yil ilgari bir qancha mahallalar bo‘lgan. Alisher Navoiy o‘zining „Hayrat ul-abror“ asarida mahallani „mahalla shahar ichidagi shaharcha“dir deb ta’riflaydi, Hirot shahri yuz shaharcha ahamiyatiga ega bo‘lgan mahallalardan tashkil topganini aytib o‘tadi. Boshqaruv tizimiga ko‘ra, jamoa tomonidan oqsoqol ayni paytda, o‘z oila jamoasi uchun diniy va dunyoviy boshliq bo‘lgan. Urug‘-qishloq oqsoqoli esa, Oqsoqollar Boshqarmaining boshlig‘i bo‘lishi bilan bir qatorda butun qishloq aholisining ham boshlig‘i hisoblangan va o‘z navbatida, Oqsoqollar Boshqarmasining boshlig‘i qishloqda istiqomat qiladigan jamoaning manfaatlarini himoya qilishga qaratilgan bir qator vakolatlarni amalga oshirgan. Boshqacha aytganda, bu davrda davlatning shakllanishida mahalla hal qiluvchi omil bo‘lib xizmat qilgan.Bundan tashqari, miloddan avvalgi III asrdan to milodiy V asr boshlarigacha qadimgi Parkana (Fag‘ona) davlatida ham jamoalar hayoti bilan bog‘liq masalalar ham oqsoqollar Boshqarmasi orqali hal etilgan.

Mahallalar, ayniqsa, Amir Temur davrida ravnaq topgan. Bu davrda mahallalar fuqarolarning kasbkori asosida shakllangan va shunga qarab nomlangan. Ta'kidlash kerakki, O‘zbekiston hududida X asrdayoq «**mahalla**» atamasi savdo-hunarmandchilik kasblarini belgilovchi atama sifatida uchraydi. Bu davrlarda mahalla uch asosiy yo‘nalishda o‘z vakolatiga ega bo‘lgan. Xususan, shahar hududini orasta saqlash, tegishli hududda istiqomat qiluvchi aholi joyi hamda mahalliy aholining turmush tarzini to‘g‘ri tashkil etilishini ta'minlash, davlat va mahalliy tadbirlarni o‘tkazishda ularga rahbarlik qilish borasidagi vakolatlarni amalga oshirgan.20-asrning boshlaridayoq Mahallalar daha boshliqlari — mingboshilar saylaydigan yuzboshi (oqsoqollar) tomonidan boshqarilgan. Yuzboshi va uning yordamchilari Mahalladagi barcha jamoat ishlari va marosimlarni boshqargan. Shuningdek, fuqarolarning shahar yig‘inlari va shahar muassasalarida mahallaning manfaatlarini himoya qilgan.Mahalla jamiyatning tuzilmasi sifatida tarixan bir qancha rivojlanish bosqichlarini bosib o‘tdi. U 20-asrning 1-choragida o‘zining an’anaviy shaklini oldi.

Sovet hukumati mahallalarga o‘z umrini yashab bo‘lgan o‘tmish sarqiti sifatida qaradi. Shundan kelib chiqib, u an’anaviy milliy boshqaruvlarni bekor qilish yo‘li bilan bu yerda sanoatlashgan jamiyatni qaror toptirish siyosatini joriy etishga kirishdi. 20-yillar boshlaridan sovet hukumati mahallalar vazifasini cheklash, o‘ziga bo‘ysundirishga intildi. Biroq mahallalar o‘zining yashovchanligini namoyon etib, an’anaviy xayot va aloqa tarziga qarshi har qanday hujumlarga va ularni yo‘qotish yo‘lidagi urinishlarga dosh berdi. U ilgarigi hayot tarzi, urf-odat va rasm rusumlarni saqlab qoldi.1932-yil 17-aprelda O‘zbekistonda birinchi marotaba shaharlardagi „Mahalla qo‘mitalari to‘g‘risida“ Nizom qabul qilindi. 1935—1936 yillarda mahallalarda oqsoqol boshchiligida Mahalla qo‘mitalari tashkil etilib, aholi o‘rtasida olib boriladigan barcha ishlarni rais boshqargan.

1961-yil avgustda O‘zbekiston Oliy Kengashi tomonidan chiqarilgan „Respublika shahar, qishloq, posyolkalaridagi va ovullaridagi mahalla qo‘mitalari to‘g‘risida“gi Nizomda ham mahallaga yuridik shaxs maqomi berilmagan edi. Mahalla qo‘mitalari biron-bir moliyaviy xo‘jalik faoliyati bilan shug‘ullanishi mumkin emas, ular oldi sotdi, ijaraga berish ishlarini bajarishda qatnashishlari mumkin bo'lmagan. Mahallaning huquq va vakolatlari cheklangan edi.

Natijalar va ularning muhokamasi (Results and its discussion).

Bu davrda **mahalla**, (mahallat, yer, daha, jamoa, el, yurt kabi) bir qancha nomlar bilan yuritilgan hamda shahar jamiyatining nafaqat hududiy, shu bilan birga, eng quyi birligi hisoblanib, o‘z vakolatlarini amalga oshirishda odamlarning avloddan-avlodga o‘tib kelayotgan o‘zlarining qon-qarindoshlik va ruhiy yaqinlik haqidagi tasavvurlariga tayangan.Har bir dahaning o‘z oqsoqollari, qozilari va ma'muriy boshqaruvidagi boshqa alohida mansablari bo‘lgan. Dahalar Qo‘qon xonligi davrida shaharning obro‘li xonadon vakillaridan tayinlangan oqsoqollar tomonidan boshqarilgan bo‘lsa, Rossiya imperiyasi istilosidan so‘ng mingboshilar tomonidan idora qilingan. Ayrim hollarda esa bir necha mahallalarga tavochilar biriktirilgan. Dahalar tarkibidagi mahallalar boshqaruvi esa ellikboshilar qo‘lida bo‘lgan.

Mahallaga boshchilik qilgan shaxslar mahalladagi barcha jamoat ishlari va marosimlarini boshqarganlar, shuningdek, fuqarolarning shahar yig‘inlari va muassasalarida mahalla manfaatlarini himoya qilish vakolatiga ega bo‘lganlar. Mahallaning jamoa tartibi o‘zini o‘zi boshqarish tizimi bilan belgilangan, uni boshqaruvchi vakillar umumiy yig‘inlarda saylanganlar. Jamoa boshlig‘i qilib, ko‘pincha boy bo‘lmagan, o‘rta hol, katta hayotiy tajribaga ega bo‘lgan hurmatli kishini saylaganlar. U fuqarolar o‘rtasida hurmat e'tiborga ega bo‘lishi va shahar yig‘inida, daha sudida mahalla manfaatlarini munosib himoya qila olishi lozim bo‘lgan.Shuningdek, bu davrda ayollarning ijtimoiy hayotiga oqsoqollar tomonidan saylab qo‘yilgan kayvoni rahbarlik qilgan. Kayvoni lavozimiga mahallada katta hurmat qozongan va o‘zbek turmush tarzini, urf-odat va an'analarini butun nozikligi bilan biladigan, serg‘ayrat, faol, tashkilotchilik qobiliyatiga ega, odob-ahloqi bilan obro‘-e'tibor qozongan ayol loyiq ko‘rilgan. Unga xodima yoki dasturxonchi ko‘maklashgan. Bu vazifaga ko‘pincha beva xotinlarni saylaganlar, chunki ularning bo‘sh vaqti ko‘p bo‘lgan hamda bu ish ularga qo‘shimcha daromad keltirgan.

Mahallalar 1917 yilgacha bo‘lgan davrda juda keng ish olib borib, mahalliy aholini birlashtiruvchi tashkiliy tuzilma bo‘lgan. Sobiq sho‘rolar hokimiyati mahallalarni tuman, shahar, qishloq Boshqarmalari rahbarligida boshqargan. Lekin u davrda mahallalar boshqaruv tizimi sifatida «chalajon» holatga keltirib qo‘yilgan. Ular xalqning dastlabki jamoat tashkiloti sifatida faoliyat ko‘rsatishi uchun hech qanday huquq, vakolat, imkoniyatga ega bo‘lmagan hamda mahalliy hokimiyat organlarining quyi bo‘g‘ini sifatida qaralgan. Ammo shunga qaramay, sho‘rolar davrida hukmron tuzum va mafkura mahallalarni rasman tan olmasa-da, biroq aholining chuqur noroziligiga sabab bo‘lmaslik uchun mahallalarni taqiqlay ham olmagan, uni jamiyatni boshqarish tizimiga kiritmagan.

Bir so‘z bilan aytganda, sovet hukumati mahallaga o‘z umrini yashab bo‘lgan o‘tmish sarqiti sifatida qaragan. 20-yillar boshlaridan sovet hukumating uni vazifa va vakolatlarini cheklash, o‘ziga bo‘ysundirishga intildi. Bu esa o‘z navbatida mahalla faoliyatiga o‘z ta'sirini o‘tkazdi. Biroq, mahalla o‘zining yashovchanligini namoyon etib, an'anaviy hayot va aloqa tarziga qarshi har qanday hujumlarga va ularni yo‘qotish yo‘lidagi urinishlarga dosh berdi.

1935-1936 yillarda mahallalar (oqsoqol) boshchiligida mahalla komitetlari tashkil etilib, aholi o‘rtasida olib boriladigan barcha ishlarni rais boshqargan. Rasmiy doiralar mahalla idoralariga aholini hisobga olish va ma'lumotnomalar berish 1941 yilda O‘zbekiston SSR xalq komissarlari soveti «O‘zbekiston SSR shaharlaridagi mahalla (kvartal) qo‘mitalari to‘g‘risida»gi nizomning yangi tahririni qabul qildi. Unga binoan, mahalla komitetlari a'zolari mehnatlariga hech qanday haq olmas edi. Mahalla komitetlari moliyaviy-xo‘jalik ishlari (oshxonalar, qizil choyxona, sartaroshxonalar ochish va ularni ishlatish) bilan shug‘ullanishi mumkin emas edi, ular yuridik shaxs maqomiga ega bo‘lmagan. Uning asosiy vakolatlari

mahalla hududidagi sovet, partiya va jamoat tashkilotlariga madaniy-ommaviy ishlarda yordam berish, ko‘chalar, maydonlar, hovlilarni obodonlashtirish hamda tabiiy jihatdan ularni nazorat qilishdan iborat bo‘lgan.1953 yil 3 aprelda O‘zbekiston SSR Ministrlar Boshqarmasining «O‘zbekiston SSR shaharlaridagi mahalla (kvartal) qo‘mitalari to‘g‘risida»gi Qarori qabul qilinib, unda mahallalarning soliq yig‘ishdagi amaliy vazifasi o‘z dolzarbligini yo‘qotdi. Asosiy e'tibor esa, g‘oyaviy va tashviqot hamda targ‘ibot ishlariga qaratildi. Shu bilan birga, mahallalarga mustaqil birlashma deb emas, balki sovet organlari qarorlarining tarqatuvchilari va yordamchilari sifatida qaraldi. Mahalla komitetlarining faoliyati sotsialistik shiorlar ostida olib borildi.

Boshqacha aytganda, sobiq Ittifoq mafkurasi mahallalarni rasman tan olmadi, ularni jamiyatni boshqarish tizimiga kiritmadi. Mahallalar faoliyati milliy qadriyatlarni e'zozlash va targ‘ib qilishga emas, balki faqat sobiq mustabid tuzum g‘oyalariga qaratildi, uning tuzilishi ma'muriy-buyruqbozlik tizimiga xos belgilar bilan shakllantirildi. Ma'naviyat, ta'lim-tarbiya sohasida mahallaning ahamiyati yo‘qqa chiqarilgan, yuridik shaxs huquqlaridan foydalanish man etilgan edi.

Yuqoridagi Qaror bo‘yicha mahallalar faqatgina fuqarolarga mulk huquqi asosida tegishli bo‘lgan uylar ko‘pchilikni tashkil qiladigan ko‘cha va mavzelardagi hududlarda tashkil etilishi belgilandi. Bu davlat mulki bo‘lgan uy-joylar hududida mahalla qo‘mitalari tashkil etilmasligini anglatar edi. Qarorga ko‘ra, mahalla qo‘mitalari aholining jamoatchilik asosidagi o‘zini o‘zi tashkil etish bo‘yicha tashkiloti bo‘lib, hech qanday ma'muriy vakolatlarga ega bo‘lmagan. Ular buyruq va farmoyishlar chiqara olmaganlar, jarima yoki to‘lovlar undirishlari mumkin bo‘lmagan, guvohnoma, ma'lumotnoma va boshqa rasmiy hujjatlar ham bera olmagan, shuningdek, o‘z muhriga ega bo‘lishi ham mumkin bo‘lmagan.

Guvohi bo‘lganimizdek, ushbu davrda chiqarilgan barcha huquqiy hujjatlarda mahallalarning huquqlari va vakolatlari qat'iy cheklangan bo‘lib, yuqorida ta'kidlaganimizdek ularga yuridik shaxs maqomi berilmagan edi. Shu bilan birga 1958 yil 30 iyulda O‘zbekiston SSR Ministrlar Boshqarmasi «Mahalla (kvartal) qo‘mitalariga o‘z muhriga ega bo‘lish huquqini taqdim etish to‘g‘risida»gi Qaror qabul qilib, unda ushbu tuzilmalarga tegishli mahalla (kvartal) qo‘mita nomi tushurilgan uchburchak shakldagi muhrga ega bo‘lish vakolatini berdi.Ushbu Qaror asosida «O‘zbekiston SSR shaharlaridagi mahalla (kvartal) qo‘mitalari to‘g‘risida»gi Nizomning bandiga o‘zgartirish va qo‘shimchalar kiritilib, mahalla (kvartal) qo‘mitalariga ko‘p bolali oilalar va yolg‘iz onalarga davlat nafaqasini olish uchun bolalar soni to‘g‘risida turar-joydan ma'lumotnomani, ish joyiga taqdim etish uchun qaramog‘idagi boqiluvchilar soni to‘g‘risidagi ma'lumotnomani, propiska uchun kelish va ketish varaqasini, pasportni olish va almashti-rishni muhr bilan tasdiqlash vakolati berildi.

Shunday bo‘lsada, ushbu davrda mahalla vakolatlari faqatgina mahalliy ahamiyatdagi masalalar yuzasidan rasmiy ma'lumotlarni tasdiqlashdan iborat bo‘lgan, xolos. Ular mustaqil moliyaviy-xo‘jalik yoki tashkiliy-boshqaruv vakolatlariga ega bo‘lmagan. Masalan, 1961 yil 30 avgustda O‘zbekiston SSR Oliy Soveti tomonidan qabul qilingan «O‘zbekiston SSR shahar, posyolka, qishloq va ovullaridagi mahalla qo‘mitalari to‘g‘risida»gi Nizomga ko‘ra ham mahalla komitetlari biron moliyaviy xo‘jalik faoliyati bilan shug‘ullanishlari (oshxonalar, sartaroshxonalar va shu kabilarni tashkil qilishlari va ulardan foydalanishlari) mumkin emas edi.Shuningdek, ular oldi-sotdi, ijaraga berish ishlarini amalga oshirishda qatnashishlari mumkin emas, degan norma mustahkamlanganligi ham mahallalarning huquq va vakolatlarini sezilarli darajada cheklar edi, ularning huquqlarini kengaytirish o‘rniga kun tartibiga ularni cheklash haqidagi masalalar doimiy ravishda qo‘yilib kelar edi.

Xulosa.

Xulosa o'rnida shuni alohida ta'kidlash lozimki, xalqimizning milliy tabiati, azaliy an'analari va qadriyatlariga asoslangan mahalla o'zining uzoq tarixida hech qachon O'zbekiston davlat mustaqilligi davridagidek alohida e'tiborga sazovor bo'lgan emas. Davlat mustaqilligi sharofati bilan O'zbekistonda mahallalarga e'tibor berish, ularning ta'lim-tarbiyaviy huquqiy maqomini oshirish, o'zini o'zi boshqarish, beva-bechoralar, nogironlarning biron bir sababga ko'ra omadi yurishmagan oilalar va odamlarning issiq-sovug'idan, g'am-tashvishlaridan xabardor bo'lib, moddiy va ma'naviy yordam ko'rsatish singari masalalar bo'yicha, shuningdek yanada obod va go'zal, ko'rkam va chiroyli bo'lishi, el-ulus mehr-muhabbatini qozonishida yangi davr boshlandi. O'zbekiston mustaqillikka erishgach, mahallalarga bo'lgan munosabat tubdan o'zgardi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 1992 yilda qabul qilingan konstitutsiyasining 105-moddasiga va 1993-yil sentabrda qabul qilingan „Fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish organlari to'g'risida"gi qonunga binoan, mahalalar o'z huquqiy maqomiga ega bo'lib, mahalliy hokimiyat tarkibiga kirgan. Mahallalar davlatning joylardagi muhim tayanchi, yuridik shaxs sifatida o'z mol-mulkiga, moliyaviy byudjetiga, bankdagi hisob kitob raqamiga — jamg'armasiga ega bo'lganligi mustaqillik tufayli mahallalar ancha rivojlanganligining isbotidir

Adabiyotlar ro'yxati; References:

1. Egamberdiyev Azim Bo'riboyevich. O'zbekistonda fuqarolik jamiyatini qurishda mahalla institutining o'rni. 2014 yil.
2. Ishquvatov V.Tolipov F . Mahalla: O'tmish va bugun . T.,2014.
3. Jalilov SH .Mahalla yangilanish davrida .T.,1995
4. Jalilov SH. Kuchli davlatda- kuchli jamiyat sari .T., 1995 .
5. Sultonova.L.S Qalandarova.F.A.Mahalliy davlat hokimiyati va fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish institutlarini demokratlashuvi. Buxoro 2021 yil
6. Sanginova .I.N. O'zbekistonda mahalla boshqaruvining ijtimoiy iqtisodiy va ma'naviy hayotidagi o'rnini (Surxondaryo viloyati misolida 1992-2022yy) o'rganishning dolzarbligi. Denov 2023 yil 19 sentyabr.
7. I.N.SANGINOVA.WIDE OPPORTUNITES FOR BUSSINES AND ENTREPRENEURSHIP IN NEIGHBORHOODS AND THEIR RESULTS. JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES AND HUMANITIES RESEARCH FUNDAMENTALES.
8. B.Jo'rayev.S.Tursunov. Mahalla-Mustaqil yurt tayanchi.Toshkent 2012 yil.
9. https://uzlidep.uz/uz/news-of-uzbekistan/11547